

МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЕКСКУРСІЙ З ФІЗИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Ю. П. КІРІЧУК, учитель географії вищої категорії (старший вчитель), Миргородська спеціалізована школа І–ІІІ ступенів № 5 Полтавської області;

Л. А. ПОКАСЬ, доцент кафедри теорії та методики навчання природничо-географічних дисциплін Інституту природничо-географічної освіти та екології НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат педагогічних наук,

Нова шкільна парадигма передбачає набуття учнівською молоддю компетентності, ерудиції, формування творчості. Велике значення для навчання й виховання школярів в урочний час мають навчальні екскурсії. У навчальній програмі з географії вони закладені як практичні роботи на місцевості.

Термін «екскурсія» походить від латинського слова *excursio*, що означає «вибігаю». Тобто сама назва підказує одну з істотних особливостей цієї форми організації навчальної роботи, а саме виведення учнів за межі школи до об'єкта вивчення.

За словами російського дидакта Л. І. Єлховської, екскурсія – це організаційне, колективне відвідування природного або промислового об'єкта, визначних місць під керівництвом учителя з метою вивчення та збирання краєзнавчого матеріалу [1, с. 27]. Український методист, доктор педагогічних наук В. П. Корнєєв уточнює, що екскурсія – це недовготривалий колективний похід чи поїздка за межі звичайного оточення [4, с. 202]. Український дидакт О. Є. Бібік зауважує, що екскурсія – це один з ефективних шляхів пізнання природи та господарства свого краю [5, с. 353].

Екскурсія характеризується трьома ознаками: навчання і виховання відбуваються через безпосереднє сприйняття об'єкта вивчення; навчання пов'язується з дослідженням; місце проведення має бути за межами кабінету.

Навчальні екскурсії з успіхом застосовуються у різних шкільних науках. Але саме під час вивчення географії їх варто проводити найбільше. Ботанік, зоолог, геолог можуть принести в кабінет зразки та вивчати їх у класі. Вивчення географічних об'єктів, наприклад рельєфу місцевості, річки, підприємства тощо, географ не може принести у кабінет.

Екскурсії забезпечують найвищу форму наочності в навчанні [4, с. 203]. Завдяки цій формі організації навчання у школярів: формується змістовне образне уявлення, яке слугує основою для формування географічних понять; підвищується мотивація до вивчення географії; глибше засвоюється географічний навчальний матеріал; розвиваються навички роботи з приладами; формуються навички самостійної навчально-дослідницької пізнавальної діяльності; забезпечується зв'язок теорії з практикою; реалізується краєзнавчий принцип; виховуються емоційні почуття, естетична й екологічна культура.

Шкільна програма з географії передбачає обов'язкові навчальні екскурсії для вивчення окремих фізико-географічних та природно-територіальних об'єктів (ландшафтів) своєї області [3, с. 57]. Навчальні екскурсії входять до складу практичних робіт на місцевості. У навчальній програмі 2001 р. зазначено, що зміст та форми організації навчальних екскурсій визначаються адміністрацією навчального закладу залежно від місцевих умов з урахуванням рекомендацій, поданих у листі МОН України № 1/9-97 від 07.03.2001 р. «Про порядок проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів».

Нині за чинною програмою в курсі фізичної географії в 6 класі рекомендовано дві практичні роботи на місцевості (навчальні екскурсії): практична робота 1. Спостереження за висотою сонця над горизонтом, погодою, сезонними змінами в природі; практична робота 13. Ознайомлення з компонентами природи своєї місцевості, виявлення взаємозв'язків між ними [8].

Проте введення нового курсу «Природознавство» у 5 і 6 класах поліпшило стан справ з цієї проблеми. Тут передбачено разом чотири екскурсії:

- 1) вивчення сезонних явищ у природі;
- 2) ознайомлення з природними та штучними екосистемами;

3) спостереження за роботою машин та механізмів;

4) вивчення рослин та тварин штучних екосистем своєї місцевості [9].

Пропонуємо методику організації та проведення навчальної екскурсії з курсу фізичної географії.

Щоб програмна навчальна екскурсія була цікавою і корисною, кожен учасник має відчувати себе дослідником, першовідкривачем. Успішному проведенню навчальної екскурсії сприяє серйозна підготовка, детальна й чітка її організація. Правильно організована екскурсія з географії не повинна стомлювати учня [7, с. 10]. Проте слід пам'ятати, що екскурсія має навчальний характер, її не варто перетворювати на веселу прогулянку.

Навчальну програмну екскурсію проводять:

а) перед вивченням теми;

б) на закріплення вивченого матеріалу.

Якщо екскурсія проводиться перед вивченням програмного матеріалу, то мета її – створення необхідних уявлень для формування географічних понять на уроці. Коли ж після вивчення теорії, то завдання вчителя полягає в закріпленні, конкретизації, узагальненні набутих знань, розвитку вмінь і навичок. Однак важко провести навчальну екскурсію, на якій би учні тільки узагальнювали знання або тільки розвивали вміння-навички. Тому під час екскурсії слід поєднувати ці дидактичні форми [5, с. 355].

Способи проведення програмних екскурсій

Навчальні екскурсії можна проводити як з цілим класом, так і групами (бригадами).

1. Коли розглядається невеликий екскурсійний об'єкт, а окремі ділянки розміщені поряд, то групи учнів розходяться на свої позиції, виконують самостійно практичне завдання. Вчитель їх інструктує, потім перевіряє виконане завдання і веде по всьому маршруту. Під час проходження маршруту кожна група звітує про результати проведеної роботи. Таким чином, усі учні отримують цілісну картину про екскурсійний об'єкт [5, с. 363].

2. Навчальну екскурсію на великий об'єкт зі складним маршрутом можна провести по-іншому. Спочатку учні класом проходять маршрут, а вчитель на кожній зупинці проводить бесіду. Потім клас об'єднується у бригади, які розходяться по своїх ділянках роботи і виконують групові практичні завдання [5].

3. Щоб отримати більше інформації, використовують індивідуальні завдання.

4. Поділ класу на групи дає можливість отримати повнішу інформацію про об'єкт.

І на оформлення звіту за такої форми буде затрачено менше часу, однак потрібно враховувати, що, працюючи над виконанням групового завдання, учні детально вивчають одну частину екскурсійного завдання, лише «свою», тобто розглядають об'єкт вузько, однобічно. Важливо організовувати роботу так, щоб усі групові завдання пов'язувалися між собою і учні були у них задіяні. Як варіант – проходження усіма усіх зупинок по черзі.

5. Програмні навчальні екскурсії у природі доречніше проводити у груповій (бригадній) формі.

6. З фізичної географії краще проводити комплексні екскурсії (об'єднати кілька екскурсій в одну). За 45 хвилин відійти від школи, вивчити об'єкт і повернутися до наступного уроку неможливо. Плануючи програмну екскурсію, заздалегідь попередьте завуча і домовтесь, щоб урок географії поставили останнім.

Як показує шкільна практика, організація та проведення навчальних екскурсій складається з певних етапів. Ознайомимося з цією структурою:

1) підготовчий етап;

2) проведення екскурсії (польовий [7, с. 12]);

3) підсумковий (камеральний [7, с. 12]);

4) обробка матеріалів [5, с. 355];

5) застосування результатів у навчальному процесі [5].

Підготовка до навчальної екскурсії має три складові: теоретичну, практичну, організаційну [10, с. 6–7]. *Теоретична підготовка* передбачає ознайомлення з особливостями природи чи економіки об'єкта екскурсії, з повторення загальних понять, необхідних для засвоєння нових під час проведення екскурсійного заняття. *Практична* – навчання школярів тих прийомів роботи, без оволодіння якими вони не зможуть виконати основні завдання під час екскурсії. Під час *організаційної* підготовки клас розділяють на групи (бригади), призначають бригадирів, проводять інструктаж з техніки безпеки, правил поведінки в природі чи на підприємстві, підготовки бригадного та індивідуального спорядження, повідомляють про час і місце збору, форму одягу тощо [10].

Розглянемо організацію та проведення навчальної екскурсії у природу.

Перший етап включає підготовку вчителя і підготовку учнів. Проводиться в позаурочний час, заздалегідь. *Підготовка вчителя* передбачає такі завдання:

1. Ознайомлення зі змістом навчальної програми, текстом підручника.

2. Врахування періоду проведення екскурсії (весна або осінь).

3. Вибір маршруту, визначення кількості географічних об'єктів дослідження та зупинок.

Щоб навчальна екскурсія була змістовною, слід продумати маршрут. Вибрана територія (полігон) має бути замкненим. Учні повинні рухатися від об'єкта до об'єкта. Мають бути підготовлені екскурсоводи з учнів або спеціаліст. Екскурсоводом може бути і вчитель.

4. Визначається мета програмної навчальної екскурсії, формулюється її завдання.

5. Складається план проведення екскурсії.

6. Учитель заздалегідь особисто проходить маршрут та вибирає зупинки.

7. Готуються практичні індивідуальні й групові завдання з урахуванням вікових особливостей учнів (проблемного й дослідницького характеру).

8. Добирається інвентар (обладнання), карти. До речі, як індивідуальний (блокнот, олівець, бінокль, компас, фотоапарати тощо), так і груповий (схема маршруту, топографічні карти, медична аптечка тощо) інвентар.

9. Обдумується зміст пояснення навчального матеріалу на кожній зупинці.

10. Клас розділяється на групи (бригади) по 5–8 чоловік. Чим менше груп, тим легше вчителю контролювати їх.

11. Готується зміст інструктажів з техніки безпеки, поведінки учнів, охорони природи. Наприклад, кожен одержує картку-пам'ятку: *Стаючи на екологічну стежку, пам'ятайте, що ви не перші і не останні, тому слід керуватися такими принципами:*

Збережи	НЕ ламай
Допоможи	НЕ зривай
Прибери	НЕ пали
Відремонтуй	НЕ псуй
Попередь	НЕ сміти
Сповісти	НЕ вбивай
Заборони	НЕ кричи
Покажи	НЕ руйнуй
Розкажи	НЕ копай

12. Продумати заздалегідь розташування на місцевості учнівських бригад.

13. Визначити завдання для кожного учня бригади, що виконує функцію бригадира, геолога, метеоролога, гідролога, ґрунтознавця, біолога, еколога (див. додаток).

14. Попередити учнів про одяг, взуття, бутерброди, термоси з чаєм.

Підготовка учнів передбачає повторення теоретичного навчального матеріалу, підготовку індивідуального обладнання для роботи на місцевості, вибір бригадира та заведення індивідуального польового щоденника.

Другий етап поділяється на дві частини: інформаційну і практичну (робочу) [1, с. 28]. Інформаційна частина розпочинається з перевірки готовності учнів, інструк-

тажу з техніки безпеки, правил поведінки в природі та охорони природи. Учитель проводить вступну бесіду, в якій оприлюднює мету екскурсії, нагадує учням склад бригад та бригадирів. Далі ознайомлює з маршрутом на місцевості. Дає пояснення завдань для учнів, з'ясовує певні теоретичні питання [10, с. 5]. Вступна бесіда не повинна перевищувати 10–15 хвилин, щоб вона не перетворилася на лекцію, оскільки втрачається мотивація до роботи, розсіюється увага учнів. Учитель має роз'яснити, що записи у польових щоденниках ведуться олівцем на правій частині аркуша, а на лівій – схеми, зарисовки [1, с. 28]. Робоча частина складається з доробок учнів, зібраного екскурсійного матеріалу, опису його, зарисовок, фотографування географічних об'єктів, виконання індивідуальних та групових завдань.

Третій етап. Незалежно від того, хто проводив екскурсію, заключне слово має сказати вчитель. Саме вчитель може зв'язати знання, отримані на екскурсії, з теоретичним програмним матеріалом [5]. Під час бесіди вчитель звертає увагу учнів на головне, але не повторює змісту всієї екскурсії. Мета підсумкової бесіди – розвиток розумових здібностей. Тому доречною буде постановка запитань, які активізують мислення: «Як підвищити врожайність..?», «Що зробити, щоб..?», «Які шляхи..?», «Як поліпшити..?». Учитель також відповідає на запитання, поставлені учнями, з'ясовує незрозуміле.

Четвертий етап включає оформлення зібраного екскурсійного матеріалу вдома. Учні пишуть звіт за зразком. Учитель має навчити їх користуватися довідковою літературою, зібраним матеріалом та власними записами у щоденнику. Учні оформляють стенд або альбом, виставку, куди вміщують графіки, карти, схеми, фотографії, результати індивідуальних завдань тощо.

П'ятий етап. Про результати екскурсії учні доповідають на засіданнях гуртка, конференції в межах тижня географії в школі, по шкільному радіо, в номерах шкільної стінної газети. Матеріали передаються до шкільного музею, краєзнавчого куточка, географічного кабінету [1, с. 29].

Під час навчальної екскурсії в природу можна використовувати для завдань інтерактивні прийоми: «Творча лабораторія», «Інтелектуальна розминка», «Асоціація», «Поміркуємо разом», «Мене вразило...», «Екологічний десант», «Чомучка» [2]. Закінчити екскурсію можна релаксацією: Усі учасники стають у коло і по черзі висловлюють свою подяку Природі, починаючи зі слів: «Природо! Дякую тобі за...».

Інструктивна картка бригадира
Завдання бригадира

- ✓ Розв'язує питання, які виникають у групі (бригаді).
- ✓ Звертається за консультацією до вчителя.
- ✓ Фотографує або замальовує об'єкт спостереження.
- ✓ Виставляє оцінку роботи кожного учасника групи (бригади):

Член групи (бригади)	Прізвище, ім'я	Оцінка бригадира	Оцінка вчителя
Геолог			
Метеоролог			
Гідролог			
Ґрунтознавець			
Біолог			
Еколог			

- ✓ Керує процесом оформлення практичної роботи.
 - ✓ Здає вчителю роботу та оформлені щоденники спостережень учнів групи (бригади).
1. Параграфи для довідок – 28, 32, 35, 36, 38, 44(2), 50, 51, 57, 58, 66 [6].

Інструктивна картка геолога

Які невеликі форми рельєфу ви спостерігаєте?	Річкова заплава, горби, западини, «степове блюдце»
Які гірські породи поширені в місці спостереження?	

- ✓ Що таке рівнина?
- ✓ На якій рівнині ми ведемо спостереження? (Полтавська рівнина)
- ✓ Яка найвища точка нашої рівнини? (гора Опішня – 202 м)
- ✓ На якій тектонічній структурі розміщена наша рівнина? (Дніпровсько-Донецька западина)
- ✓ Які унікальні форми рельєфу є на Полтавщині? (див. робочий зошит – гора Пивиха, Бутова гора, скеля «Гранітний Репер», Висачківський горб, Лиса гора)

2. Параграфи для довідок – 2 [6].

Обладнання – географічний атлас, робочий зошит, польові щоденники.

Інструктивна картка метеоролога

Температура повітря	
Атмосферний тиск	
Напрямок вітру	
Хмарність	
Довжина тіні	

- ✓ Місце спостереження знаходиться на абсолютній висоті – 93 метри, а абсолютна висота школи – 98 метрів. Кабінет географії знаходиться на третьому поверсі школи, на висоті 7 метрів.
- ✓ Визначте відносну висоту кабінету географії, порівнюючи з висотою місця спостереження.
- ✓ Який атмосферний тиск буде в кабінеті географії? (Пригадайте баричний градієнт).
- ✓ Який атмосферний процес зумовлює погоду в час спостереження?

3. Параграфи для довідок – 35, 36, 38 [6].

Обладнання – термометр, барометр, гномон, компас.

Інструктивна картка гідролога

Ширина річки	
Приблизна глибина річки	
Напрямок течії	
Характер живлення	
Біоресурси	
Екологічна ситуація	

- ✓ Ми знаходимося у заплаві річки Хорол. Що таке заплава?
- ✓ Чому правий берег нашої річки крутіший? Яке явище це викликає?
- ✓ Визначте приблизну площу поперечного перерізу річки (площа перерізу = ширина річки × глибину).

4. Параграфи для довідок – 50, 51 [6].

Обладнання – компас.

Інструктивна картка ґрунтознавця

Назва ґрунту. З чого складається даний ґрунт?	
Структура ґрунту (грудкувата, зерниста, безструктурний)?	
Механічний склад ґрунту?	
(ґрунт слід розтерти, змочити та з вологої маси зробити круглу паличку завдовжки 5 см. Якщо з неї утворити кільце, що не матиме тріщин, – то ґрунт глинистий, якщо є тріщини – суглинистий, якщо просто можна зліпити кульку – супіщаний, якщо кулька не утворюється – піщаний)	
Вологий чи сухий?	
Чи є залишки рослин?	

- ✓ Які проблеми, пов'язані з ґрунтом, ви помітили?
 - ✓ Які оболонки Землі беруть участь у процесі ґрунтоутворення?
5. Параграфи для довідок – 57 [6].

Інструктивна картка біолога

Екосистема	Типові рослини	Типові тварини
Луки		
Річка		
Ліс		

- ✓ Що таке біосфера?
 - ✓ Дати визначення поняття «природна екосистема».
 - ✓ Показати харчові ланцюги на прикладі представників біосфери місця спостереження.
6. Параграфи для довідок – 57, 58 [6].

Інструктивна картка еколога

Оболонки Землі	Характер забруднення	Характер забруднення
Літосфера		
Атмосфера		
Гідросфера		
Біосфера		

- ✓ Дати загальну оцінку екологічної ситуації в місці спостереження.
 - ✓ Запропонуйте засоби запобігання забрудненню навколишнього середовища.
 - ✓ Організуйте однокласників для збору сміття. Поясніть їм необхідність такої роботи.
7. Параграфи для довідок – 32, 44(2), 58, 66 [6].
Обладнання – мішок для сміття, рукавички.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барінова І. І., Елховська Л. І., Ніколина В. В. Внеурочная работа по географии. – М.: Просвещение, 1988. – 157 с.
2. Бойко В. Урок-експедиція на тему «Ознайомлення з компонентами природи своєї місцевості, виявлення зв'язків між ними». Практична робота № 13 (6 клас) // Географ. та осн. економ. – 2010. – № 5. – С. 14–15.
3. Кобернік С. Г. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: [Навчально-методичний посібник] / Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Скуратович О. Я.; За редакцією С. Г. Коберніка. – Навч. книга, 2005. – С. 57–59.
4. Корнеев В. П. Форми навчання географії в школі: Посібник для вчителя. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2004. – С. 202–203.
5. Методика обучения географии в средней школе / Под ред. А. Е. Бибики и др. – М.: Просвещение, 1968. – С. 353–366.
6. Пестушко В. Ю., Уварова Г. Ш. Загальна географія: Підруч. для 6 класу. – К: Генеза, 2006. – 240 с.
7. Пичугин Б. В., Фисуненко О. П. Школьные геологические экскурсии: Пособ. для учителей. – М.: Просвещение, 1981. – 127 с.
8. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Географія 5–10 кл. – К.: Перун, 2005, 2006. – С. 3–90.
9. Черникова Е. Я. Учебные экскурсии по географии. – М.: Просвещение, 1980. – 112 с.